

УДК 94 (470+571-44) «17/18»

ЧОМУ РОСІЯ ВТРАТИЛА АЛЯСКУ? ПОВЕРНЕННЯ ДО СТАРОЇ ТЕМИ У СВІТЛІ НОВИХ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ

Сурнін В. Б. (Ужгород)

У даній статті досліджуються історичні обставини продажу 1867 р. російських володінь на Північно-американському континенті. Нещодавно введені в науковий обіг факти і документи дають автору підстави стверджувати: справжні причини «поступки» Аляски Сполученим Штатам Америки криються не в слабкості Росії, нездатності утримувати свої заокеанські території, а в наявності в неї на той час урядового лобі, яке зуміло проігнорувати шахрайський договір. Те, що до складу зацікавлених у продажу Аляски осіб входив брат царя, свідчить про могутність сил, які знехтували інтересами держави заради власної вигоди. В результаті було підірвано геополітичну безпеку Російської імперії, яка в особі Сполучених Штатів отримала не друга, а жорстокого та сильного супротивника.

Ключові слова: Аляска, Російсько-Американська компанія, Кримська війна, Камчатка, Олександр II, великий князь Костянтин Миколайович, Особливий комітет, залізнична афера, геополітика.

Постановка проблеми. 2017 р. виповнилося 150 років із того дня, коли Росія за взаємною згодою «поступилася» США своїми північноамериканськими колоніями – Аляскою. Підписання договору про продаж Аляски відбулося 30 березня 1867 р. у Вашингтоні. А остаточно Аляску було передано США 18 жовтня того ж року, коли у форт Ново-Олександрівськ (перейменованій у Сітху) прибули російські комісари на чолі з адміралом Олексієм Пещуровим. В їх присутності над фортом було спущено російський прапор і піднято американський. Ця прикра для патріотичних почуттів російських людей подія шокувала російське суспільство. Ніколи раніше Російська імперія добровільно не відмовлялася від земель, що їй належали. Офіційних пояснень того, що трапилось, суспільство не отримало. Занадто делікатною, якщо не вибухонебезпечною, була тема.

Аналіз досліджень. Саме з цієї причини її практично не було висвітлено в дореволюційній російській історіографії. І тільки радянські історики, виходячи з обґрунтування політики царизму як колоніальної, звернулися до неї. Домінуючою точкою зору, що сформувалася в 1950-1960-ті рр., стало уявлення про вимушений характер продажу Аляски. На неможливість утримати ці далекі території та їх економічну збитковість вказується, зокрема, у працях В. Ковалевського [7], О. Нарочницького [12], А. Погребинського [14].

Думка цих та інших учених, котрі зайняли схожу позицію, довгий час не заперечувалася. Першим це зробив О. Алексєєв. 1982 р. він висловив думку про те, що Росія, незважаючи на наявні труднощі, могла і повинна була утримати Аляску [1]. Однак позиція автора не була достатньо аргументованою і в подальшому не знайшла розвитку у світлі потепління відносин між СРСР і США у другій половині 1980-х рр. Під впливом цього фактора в радянській, а потім і в російській історіографії

сформувався навіть цілий напрям. Його представники трактували факт продажу російських володінь на Американському континенті Сполученим Штатам перш за все як свідчення «взаємної симпатії держав» [8]. Найбільш виразно ці погляди представив найвідоміший дослідник історії Російської Америки академік М. Болховітінов. Основну причину продажу Аляски вчений трактував «у світлі усунення джерела можливих суперечностей у майбутньому та зміцнення фактичного союзу двох великих держав». Він писав: «Саме ці загальнополітичні міркування, підкріплені стратегічними мотивами, вийшли, як нам здається, на перший план і стали головними» [4, с. 227].

Ні академік Н. Болховітінов, ні інші вчені, які займалися історією Російської Америки, не сумнівалися у щирості державних доводів продажу Аляски, які репрезентував насамперед Олександр II. Здавалося, для цього немає підстав, але, як нерідко буває в історичній науці, знайшовся дослідник, котрий поставив під сумнів загальноприйнятту точку зору. 2007 р. вийшла книга І. Миронова «Рокова угода: як продавали Аляску» [10]. В цій книзі автор поновому актуалізує події минулого, не оминаючи увагою жодної важливої деталі, яка стосується даних подій. Слід відзначити широку документальну базу дослідження. Автор уперше ввів у науковий обіг архівні документи, передані Сполученими Штатами Америки, використав матеріали до того практично недослідженого фонду Російсько-Американської компанії з Архіву зовнішньої політики Російської імперії МЗС Російської Федерації. І. Мироновим опубліковано і проаналізовано понад 70 унікальних документів із цього та інших фондів. Серед них матеріали військового міністерства Російської імперії, які ніколи не публікувалися, бюджетні документи, всепідданіші доповіді міністерства фінансів та військової служби, рескрипти й листи імператора Олександра II та великого князя Костянтина Ми-

колайовича, частина невиданих мемуарів графа Д. Милютіна.

У світлі новітніх представлених даних відомі історичні події, пов'язані з продажем Аляски, виглядають дещо інакше. Спираючись на них, можна не тільки дати відповідь на цілком слушне питання «кому це було вигідно», але й поставити під сумнів офіційні причини продажу Російської Америки.

Поява цієї назви далеко не випадкова. Ще 1648 р., під час правління «тишайшого» царя Олексія Михайловича Романова, Семен Дежньов переплив через протоку завширшки 86 кілометрів, що розділяла Росію та Америку. Пізніше вона дістала назву Берингової протоки. 1732 р. геодезист Михайло Гвоздьов першим із європейців визначив координати й позначив на карті 300 кілометрів узбережжя Аляски, описав її береги і протоки. 1741 р. російський мореплавець голландського походження Вітус Беринг відкрив Алеутські острови.

Хутрові товари, привезені екіпажами першопрохідців у Росію, а також розповіді про відкриті острови пробудили інтерес до нових земель у російських купців та багатьох службових людей у Сибіру. Але тільки 1798 р. їх стихійна колонізація набула організаційних форм. Того року велика торгова компанія Григорія Шеліхова об'єдналася з компаніями двох ініціативних купців – Івана Голікова та Миколи Мильникова. Нове утворення отримало назву Російсько-Американської Компанії (РАК).

Незважаючи на наявність слова «Американська» в назві компанії, в ній не було жодного американця. Назва відображала лише географію інтересів. За тим же принципом свого часу були побудовані голландська та англійська «Ост-Індські компанії». Крім того, діяльність РАК, по суті, була заснована на приватно-державному партнерстві. Найбільш великими пайщиками компанії стали «особи, близькі до імператора», а пізніше навіть цар Олександр I особисто входив у число акціонерів.

Компанії було даровано право «поширювати російські володіння по північно-західному березі Америки не тільки на північ від 55 градуса широти, але й на південь, наскільки це буде корисно і можливо, якщо країни ці не зайняті іншими народами» [10, с. 24]. Вже до початку XIX ст. РАК мала осілости на низці островів – Командорських, Атхе, Уналашка, Павла, Георгія, Кадьяк, Баранова або Сітка, а також на американському березі, у Кенайській затоці (або затоці Кука). На цих землях з'явилися редути та поодинокі поселення: Павлівське, Георгіївське, Олександрівське та Воскресенське. У Чугацькій затоці з'явилися поселення Костянтина та Єлени; у Беринговій затоці, при бухті Якутат – Миколаївське; поблизу мису Св. Іллі – Сімеонівське [9, с. 21]. 1812 р. компанія заснувала в Каліфорнії на березі Нового Альбіону невелике селище Росс з метою розведення в цьому районі хліборобства і скотарства, щоб забезпечити необхідним продоволь-

ством колонії, де в силу суворих кліматичних умов землеробство уявлялося неможливим. Таким чином, загальна територія російських колоній в Америці становила 1519 тис. км² [15, с. 27].

З самого початку освоєння земель на Американському континенті Росія зустріла гостру конкуренцію з боку інших держав, насамперед США. На той час Сполучені Штати Америки були фактично другорядною країною. Коли росіяни почали будувати своє перше поселення на американському березі, Сполученим Штатам виповнилося всього вісімнадцять років. США в той період мали цілком дружні відносини з Росією. Невтручання Росії певною мірою сприяло відділенню американських колоній від Англії, і Росія сподівалася на вдячність нової держави. З 1808 р. велися переговори із США щодо впорядкування відносин у північно-західній частині Північної Америки. Однак 1819 р. державний секретар США Квінсі Адамс заявив, що всі держави в світі повинні примиритися з думкою, що континент Північної Америки є територією тільки Сполучених Штатів. Він же розробляв доктрину, згідно з якою «для відвоювання частини Американського континенту у росіян найкращою зброєю будуть час і терпіння». 1821 р. Північно-Американські Сполучені Штати, як тоді називали країну, на рівні конгресу відзначили небезпеку для інтересів країни колонізації росіянами північно-західного узбережжя Америки – Аляски та Каліфорнії [2]. Відтоді американці почали активно протидіяти російським колоністам. Про застосовані американськими торговими компаніями методи дає уявлення одна зі скарг правління Російсько-Американської компанії у зверненні до уряду, де було зазначено: «Іноземці навмисно продають свої товари населенню за низькими цінами, чудово розуміючи, що такі ж речі в Американській компанії коштують набагато дорожче з огляду тяжких і дорогих перевезень через Сибір до Охотська» [5, с. 380]. 26 квітня (8 травня) 1821 р. Російсько-Американська компанія звернулася до міністра закордонних справ К. Нессельроде з обґрунтуванням потреби у зверненні російського уряду до уряду США з вимогою припинити торгівлю зброєю в російських володіннях.

У відповідь на це російський уряд видав указ від 4 (16) вересня 1821 р. про заборону іноземним кораблям відвідувати російські володіння в Північній Америці на північ від 51°26'. Це викликало протест з боку Англії та США, котрі самі прагнули взяти ці землі під свій контроль. Для врегулювання питання торгівлі, а також встановлення кордонів у Північній Америці 1824 р. було скликано Петербурзьку конференцію, результатом якої стало підписання конвенції із США 5 (17) квітня 1824 р. Нею було встановлено російсько-американський кордон по 54°40' північної широти [5, с. 530]. Росіяни взяли на себе зобов'язання не засновувати поселень на південь від указаної паралелі, а амери-

канці, у свою чергу, – на північ. Прагнучи зберегти дружбу із США, Росія дозволила плавання вздовж узбережжя Америки по Тихому океану для суден обох країн на 10 років. Судна діставали право вільно заходити в затоки, бухти, гавані та внутрішні води. Американці в подальшому підписали ще кілька угод і договорів, що сприяли уходу Росії з Тихого океану. 1824 р. також було підписано угоду з Англією про розмежування володінь у Британській Колумбії (нині провінція в Західній Канаді). За її умовами було встановлено прикордонну межу, яка відділяла володіння Британії від російських територій. Кордон проходив за всією довжиною берегової смуги від 54° до 60° північної широти на відстані 10 миль від краю океану з урахуванням усіх вигинів узбережжя. Слід відзначити, що російсько-американський кордон мав обриси прямої лінії, тимчасом як російсько-британський був занадто звивистим. Після підписання Конвенції англійці одразу ж почали будувати місто Ванкувер, перетворивши Форт-Росс в анклав. У січні 1841 р. Росія була вимушена продати форт задешево і в розстрочку громадянину Мексики швейцарського походження Дж. Саттеру, за яким стояли американські підприємці. Державний секретар США В. Стюарт 1848 р. заявив: «Нашому населенню призначено котити свої непереборні хвилі аж до льодових кордонів Півночі й до зустрічі зі східною цивілізацією на берегах Тихого океану» [6].

У цих умовах без державної підтримки ні само існування Російсько-Американської компанії, ні утримання таких великих територій було б неможливим. З іншого боку, будь Російська Аляска на утриманні уряду Росії й лише бюджету країни, вона лягла б тяжкою ношею на плечі держави. Але цього не сталося. Головним правлінням Компанії було розроблено дієві механізми стабільної економічної рентабельності, що дозволило відраховувати частину доходу в бюджет держави. Згідно з офіційним висновком ревізії, проведеної на Алясці на початку 1860-х рр. за рішенням уряду, щорічна фінансова вигода держави від діяльності РАК протягом десяти попередніх років становила 430 тис. срібних крб. [10, с. 57].

Необхідно також враховувати опосередковані витрати, які несла РАК на користь держави. Мається на увазі будівництво та використання кораблів у наукових і практичних цілях, пов'язаних із відкриттям нових земель та господарською діяльністю на цих землях. За свої кошти РАК побудувала 44 судна, зокрема й парові судна, всі деталі для яких було виготовлено в місцевих майстернях. Крім того, РАК спорядила 25 експедицій, з яких 15 були навколосвітніми. Їхня загальна кількість на той час перевищувала кількість експедицій, організованих «цариченю морів» Англією. Відомі мореплавці І. Круценштерн та Ю. Лисянський були найняті Компанією і в 1803-1806 рр. здійснили першу в історії Росії навколосвітню експедицію. З ними ходив і сам

директор Компанії М. Резанов (1764-1807) – промисловий масон, экс-чиновник Петербурзької казенної палати, Військової колегії, Адміралтейст-колегії, Кабінету Її Імператорської Величності, придворний камергер, обер-прокурор Сенату, дійсний статський радник, а «за сумісництвом» батько дружини Г. Шеліхова.

Завдяки організованим Компанією експедиціям було описано береги Льодовитого океану від Архангельська до Курильських островів та Японії. Саме РАК стала ініціатором та інвестором організації морського круїзування російських суден по всьому світу, і саме нею фінансувалися найвідоміші географічні експедиції та здійснювана в них науково-дослідницька діяльність [2].

Наведені факти підтверджують, що колонії Росії в Північній Америці з економічної точки зору були для неї не обтяжливими, але при цьому мали для імперії важливе геополітичне значення. Вже в першій чверті XIX століття участь у суперництві за першість у Західній півкулі виводила європейські держави на рівень світових і стимулювала їхню військову та економічну потужність. Наскільки стратегічно важливими були для Росії її північно-американські території під егідою РАК, показала російському уряду Кримська війна, під час якої 17-27 серпня 1854 р. Англією та Францією було скоєно напад із моря – фактично російської акваторії – на Камчатку, зокрема порт Петропавловськ. Під час цих подій РАК також показала себе вмілим організатором. Завдяки їй ще на початку Кримської війни за наказом військового міністерства було здійснено операцію з доставки хліба в іноземному зафрахтованому судні в Петропавловськ. Операцію було успішно проведено за шість днів до блокади Петропавловська ворожою ескадрою, тим самим Камчатка і флот, що її захищав, були врятовані від загибелі [10, с. 47].

До того часу головним правлінням РАК було вжито заходів, які дозволили Компанії уникнути втягнення у війну. Для забезпечення безпеки колоній, з попереднього дозволу російського уряду, ще на початку 1854 р. було зроблено пропозицію Англії підтвердити взаємний нейтралітет колоній ворогуючих держав. Англійськими колоніями на той момент керувала Гудзонбайська компанія, для якої воєнні дії також загрожували великими економічними втратами. З огляду на це англійський уряд у березні 1854 р. прийняв запропоновані умови нейтралітету, що було зафіксовано у спеціальному договорі. Основою нейтралітету було визнано право приватного власника на невтручання в міждержавні політичні та воєнні конфлікти [6].

Події 1854-1855 рр. показали, що рішення, прийняте колоніальними властями Аляски, було правильним, а механізм нейтралітету колоній під час воєнних дій забезпечив перспективну гарантію стабільного розвитку великих анклавів Росії за умов

будь-яких політичних катаклізмів. Однак такого висновку в російських владних колах дотримувалися не всі. Відтак у цих колах зародилися ідеї про можливий продаж російських колоній США. Едуард Стекль, який із 1850 р. був повіреним у справах російського посольства у Вашингтоні, а 1854 р. був призначений на посаду посланника, спільно з російським віце-консулом у Сан-Франциско П. Костромітіновим вступив у таємні переговори з американським сенатором із Каліфорнії В. Гвіном на предмет «продажу російських володінь на Тихоокеанському узбережжі Америки Сполученим Штатам» [3, с. 77].

19 (31) травня 1854 р. П. Костромітінов підписав із представником Америко-російської торгової компанії в Сан-Франциско А. Маркферзоном акт, згідно з яким РАК за 7,6 млн. доларів віддавала своєму партнерові в Сан-Франциско на три роки все майно, промисловість і привілеї на території Північної Америки. Як пише І. Миронов на основі аналізу первинного джерела, мова йде про контракт, який, по суті справи, представляв собою певний вид підготовчого проміжного етапу для передачі російських земель США [10, с. 81]. Щоправда, всі карти заколотникам перемішало головне правління РАК, котре якимось чином отримало інформацію про угоду, що готується за спиною Компанії.

Вимушені виправдовуватися перед владою, офіційні представники Росії в США спробували реальну задачу російських колоній американцям представити як уявний продаж, який, згідно з усною домовленістю з урядом США, набув би юридичної сили тільки в разі воєнних зазіхань із боку Англії, забезпечивши тим самим недоторканість російських земель як власності Сполучених Штатів. При цьому жодних документів, які фіксували би готовність США забрати й за першою вимогою безкоштовно повернути суміжні з їхньою територією багатющі землі, не існує. Все це свідчить про шахрайську природу задуманої угоди, і не дивно, що російська влада анулювала її. Однак думка про відторгнення, причому добровільне, Аляски від Росії почала поступово проникати в голови представників російських правлячих кіл.

Як це не дивно, лобістом подібних ідей виступив керівник Морського міністерства великий князь Костянтин Миколайович. Першим його кроком у зазначеному напрямку стала компрометація діяльності РАК на Сахаліні та планомірне витіснення Компанії з острова 1856 р. в межі Аляски. Це серйозно підірвало економічне становище РАК, применшувало її політичну роль. Але якщо в даному випадку дії проти РАК маскувалися під антимонопольну тактику уряду та здійснювалися руками Морського міністерства, то в подальшому вони вже набули вигляду офіційно оформленої стратегії.

У квітні 1857 р. в Міністерстві закордонних справ під грифом «дуже секретно» було підготовлено анонімну «Записку», повний текст якої

наводиться в книзі І. Миронова [10, с. 97-100]. В документі докладно описано конкретні кроки щодо підготовки до продажу Російської Америки. Серед них можна виділити такі чотири головні кроки:

- 1) применшення економічної цінності Російської Америки в очах громадськості;
- 2) дискредитація діяльності РАК;
- 3) підірвання системи колоніального правління;
- 4) навіювання Государю Імператору думки про можливість відмови від державної власності взагалі й від російських територіальних володінь зокрема.

Судячи з наступних подій, текст «Записки» було доведено до відома глави Міністерства закордонних справ князя О. Горчакова і через нього до великого князя Костянтина Миколайовича. Останній у листі на ім'я О. Горчакова від 7 грудня 1857 р. висловив свої міркування щодо передбачуваного продажу й дав свою згоду на транзакцію. Обох непокоїла думка про те, як виставити ініціатором «поступки» Аляски не російську сторону, а американців. За задумом заколотників, це повинно було вберегти трон від критики та заспокоїти громадську думку. В реалізації цього задуму був задіяний російський посланник у Вашингтоні Е. Стекль.

Таким чином, з ряду зацікавлених у продажі Аляски та пов'язаних із цією таємницею державних сановників можна назвати принаймні трьох – брата царя великого князя Костянтина Миколайовича, російського посланника у Вашингтоні Е. Стекля, державного канцлера О. Горчакова. Задумана ними операція хоча й розтягнулася в часі й потребувала десяти років, але закінчилася повним успіхом.

На початку зусилля державного лобі продажу Російської Америки згідно з планом були спрямовані на компрометацію РАК і підготовку громадської думки до впевненості в її «непотрібності». Для реалізації цього плану великий князь Костянтин Миколайович 18 лютого 1861 р. звернувся з листом до міністра фінансів із різкими доводами проти РАК. Головне, чого він домагався, – це позбавлення РАК тих державних пільг, якими вона користувалася, і внесення корінних змін в її Статут. За умови їх прийняття вони позбавляли Компанію монопольного права на торгівлю та господарську діяльність не тільки на Алясці, але й у Сибіру, де на той час в неї були встановлені тісні зв'язки з постачальниками хутра та інших промислів. Під виглядом боротьби з монополізмом Компанії фактично закладалися умови для її подальшої ліквідації.

Щоб мати привід для «онулення» РАК, ще наприкінці 1860 р. в північноамериканські колонії було відправлено державну ревізію, яку очолювали крупні чиновники С. Костлівцев та П. Головін. Вони були націлені на пошук промахів, помилок та упущень у діяльності РАК, з тим щоб за висновками ревізії позбавити Компанію привілеїв. З іншого боку, однак, ревізори не були поставлені до відома

про плани організаторів ревізії продати Російську Аляску. Цим пояснюється неоднозначність висновків, які представили ревізори урядові після перевірки. Якщо ж загалом підсумувати положення підготовленого ревізорами звіту, то основні обвинувачення на адресу РАК, попередньо сформульовані великим князем Костянтином Миколайовичем, було знято [13].

Втім, висновки державної ревізії були проігноровані урядом. Під надуманими приводами він став всіляко ускладнювати господарську діяльність РАК і нарешті поставив її під сумнів, відмовляючись продовжити раніше надані Компанії пільги. Привілеї давали РАК право виключного хутряного промислу та хутряної торгівлі на підконтрольних територіях, зборів податків з місцевого населення на користь як держави, так і Компанії. Позбавляючи останню основних джерел доходів, держава зберегла за РАК обов'язки щодо утримання та забезпечення колоній за свій рахунок. Це було нечувано, адже ще Павлом I було запроваджено покровительську практику щодо Компанії, котра об'єднувала державні та приватні інтереси. Цю практику продовжували імператори Олександр I та Микола I, прагнучи зміцнити геополітичне становище Росії.

Питання про продовження привілеїв під тиском громадськості все ж було вирішено, але тільки 1865 р. В червні цього року відбулося засідання Державної Ради під головуванням Костянтина Миколайовича. В його офіційній постанові були закріплені нові основні підстави для Статуту РАК, де були зареєстровані й горезвісні «привілеї». Найближчий розгляд цього документа показує, що Компанія замість державної підтримки отримала «привілей» не жити, а вмерти. Втім, і так чотири роки непередбачуваного очікування стали для Компанії катастрофою. Через повний розлад справ РАК вже до 1864 р. не могла повністю виконувати свої зобов'язання перед державою. З моменту затвердження нового Статуту РАК 2 квітня 1866 р. Компанії були призначені річні виплати по 200 тис. крб. [13]. Таким чином, із прибуткового підприємства, що приносило значну користь Російській імперії, РАК протягом короткого часу перетворилася в дотаційну організацію. Задумана великим князем Костянтином Миколайовичем перебудова управління Компанією докорінно погіршила її діяльність, яка стала невідгідною для держави. З цього моменту Російська Америка була приречена.

Офіційне рішення про продаж Аляски було прийняте 16 грудня 1866 р. на засіданні створеного спеціально для цього випадку Особливого комітету. Крім імператора Олександра II, до його складу увійшли голова Державної Ради великий князь Костянтин Миколайович, міністр закордонних справ О. Горчаков, міністр фінансів М. Рейтерн, очільник Морського міністерства Н. Краббе і російський посланник у Вашингтоні Е. Стебль Крім О. Горчакова,

всі інші присутні були жорсткими прихильниками продажу Аляски. Їхні аргументи, представлені для остаточного затвердження Олександром II і вже добре йому відомі, зводилися до таких положень: загальна збитковість РАК, яка контролювала всі російські володіння в Америці, нездатність забезпечити захист колоній від неприятеля в разі війни, а в мирний час – від іноземних суден, що вели незаконний промисел у берегів російських володінь. Увага наголошувалася й на тому, що з утвердженням Російської держави в Приамур'ї та приморських районах Далекого Сходу землі, які продаються Росією, не становлять для неї особливого значення. *Основною причиною територіальної поступки виставлялася зовнішньополітична стратегія імперії.* Зупинимося на ній більш докладно, оскільки саме вона відіграла визначальну роль у підписанні рокової угоди.

Отже, кого могла побоюватися Росія після поразки в Кримській війні й на кого вона могла розраховувати в разі нового воєнного конфлікту? Зовнішня політика Росії повинна була відповісти на ці запитання і прийняти відповідну лінію поведінки на міжнародній арені. У світлі сказаного неважко дійти висновку про те, що здебільшого Росія могла побоюватися тандему Англія-Франція, який протидіяв імперським амбіціям Росії і становив для неї гіпотетичну небезпеку. Пруссія займала очікувальну позицію, поринувши в боротьбу за об'єднання німецьких земель. Сподіватися на підтримку будь-яких інших країн в Європі Росія не могла. Залишалася шукати союзника за океаном, і саме в цій ролі могли виступити Сполучені Штати Америки.

Якраз на початку 60-х рр. XIX ст. в США вибухнула кровопролитна громадянська війна. Влітку 1863 р., щоб запобігти англо-французькому вторгненню в Америку, до берегів Сполучених Штатів вирушили дві російські військові ескадри під командуванням контр-адміралів А. Попова та С. Лесовського. Ескадра А. Попова пройшла через Тихий океан у Сан-Франциско, а ескадра С. Лесовського встала на рейд у східних берегів Сполучених Штатів. Російський флот надійним щитом закрити усе узбережжя США від вторгнення ззовні. Протягом дев'яти місяців, поки жителі Півночі не розправилися з конфедерацією Півдня, російські моряки своєю присутністю утримували від нападу Англію та Францію. Своєю політичною волею і силою свого військово-морського флоту Росія унеможливила англо-французьку інтервенцію в США. Таким чином, Російська імперія зробила значний внесок у збереження єдності та незалежності Сполучених Штатів, що було визнано й самими американцями. Так, американський генерал Х. Бердан заявив, що саме Росія завадила Англії оголосити війну Американській Конфедерації. Цей факт було визнано і в дипломатичних колах Сполучених Штатів. У своїх мемуарах тодішній посланник США в російській столиці Санкт-Петербурзі К. Клей писав,

що Росія була «нашим щирим і надійним другом в Європі, який уберіг нас від війни з Англією та Францією і тим самим зберіг нас як єдину національну державу» [11].

Ці факти і слова виявляють повну абсурдність висунутої російськими прихильниками продажу Аляски першопричини горезвісної угоди – неможливості забезпечити захист від супротивника в разі війни, а в мирний час – від іноземних суден, що ведуть незаконний промисел у берегів російських володінь. Виходило, що Росія, яка тільки що захистила США від нападу двох великих держав, не могла захистити свої території від розширення тих самих Сполучених Штатів, причому не тільки від воєнного вторгнення, але й від незаконного промислу. Так, за всю історію існування Російської Аляски Росія ніколи не вдавалася до військового захисту колоній, оскільки їхня безпека повністю забезпечувалася силами й засобами РАК.

Іншою важливою причиною продажу називалося прагнення уникнути зіткнень зі Сполученими Штатами й «посилити добровільну згоду» між двома державами. Однак, якщо слідувати здоровому глузду, здійснивши таке благо як збереження єдності та незалежності США, швидше сама Росія мала моральне право «попросити» собі будь-який американський штат. Але відбулося протилежне. Тимчасом як американці, ще не отямившись від громадянської війни, дякували Росії за «безкорисну і тверду дружбу в моменти тяжких випробувань» та обіцяли їй довічну вірність, Росія несподівано вирішила сама віддати їм власні території, щоб досягти «доброї згоди». Ні, щось тут не так.

Причини «незрозумілої симпатії» династії Романових до Америки і продажу Аляски не лежать на поверхні. Але на підставі заново відкритих обставин і фактів, представлених А. Петровим, І. Мироновим та іншими дослідниками, можна припустити: вони криються в особистій зацікавленості. Спробуємо їх викласти.

Одразу відзначимо: спадає в око наполегливість, з якою російський посланник у США, посол Російської імперії у Сполучених Штатах Е. Стекло прощтовхував не вигідну для Росії угоду. Південні штати не були зацікавлені у придбанні Аляски, і це зіграло на руку їхнім опонентам із Півночі. І. Мионов у зв'язку з цим наводить цікавий документ із фонду РАК – наказ від 13 липня 1867 р. «Про відправлення комісара для передачі уряду Північно-Американських штатів наших колоній в Америці» за підписом міністра фінансів М. Рейтерна. У п'ятому пункті наказу йдеться про виділення Е. Стекло 100 тис. доларів США на реалізацію договору про продаж Аляски. Наведемо фрагмент тексту: «На витрати з приведення до виконання трактату відкрити для надзвичайного посланника і повноважного міністра нашого у Вашингтоні кредит у 100 тисяч (100 000) доларів». Із цих коштів Е. Стекло платив

редакторам за підтримку в газетах, політикам – за промови в Конгресі. Потім ці гроші Петербург списав за таємною статтею витрат: «На справи, відомі імператору». 25 тис. доларів за «труди» отримав особисто посланник [11].

Старання Е. Стекла не пропали дарма: 9 квітня 1867 р. Конгрес Сполучених Штатів Америки ратифікував «Договір про передачу Російських Північно-Американських колоній». Кілька днів потому договір ратифікував російський імператор. 20 червня 1867 р., після обміну ратифікаційними грамотами, договір набрав чинності. Із обумовлених в угоді 7 млн. 200 тис. доларів Росія отримала 7 млн. 35 тис. (11 362 481 крб.). Інші 165 тис. доларів були використані Е. Стеклом на власний розсуд.

Як же розпорядилася чималою на той час сумою Російська держава? Можемо висловити припущення, що призначення коштів, отриманих від продажу російських колоній, значною мірою залежало від великого князя Костянтина Миколайовича, який «вивчав», а кажучи точніше, контролював – з великою для себе вигодою – питання залізничного будівництва. Будучи головою Державної Ради, він одночасно з продажем Аляски здійснив – за допомогою міністра фінансів М. Рейтерна – продаж у приватні руки державного майна – Миколаївської залізниці, другої в Європі за своєю дохідністю. Дослідники так характеризували особистість великого князя. «Ліберальні переконання поєднувалися в Костянтина Миколайовича з владолюбством і невмінням терпіти заперечення... Пристрасна боротьба з казнокрадством і хабарництвом не заважала йому самому брати участь у залізничних махінаціях ...» [16, с. 22]. Одна з них ясно вказує, у чій руки уплили американські гроші.

Початок афери, безпосередньо пов'язаної з продажем Аляски, датується 1863 роком, коли з'явилося російське приватне товариство Московсько-Рязанської залізниці. В число головних акціонерів Товариства увійшли підприємець К фон Мекк і близький родич коханки імператора князь С. Долгорукий. Головою правління був обраний лицейський товариш міністра фінансів М. Рейтерна і його протеже П. фон Дервіз, колишній сенатський чиновник. У даному контексті не буде зайвим нагадати, що сам міністр фінансів М. Рейтерн був креатурою великого князя Костянтина Миколайовича.

Невдовзі Товариство одержало концесію від уряду на будівництво Московсько-Рязанської та Рязансько-Козловської залізниць на надзвичайно вигідних умовах. А 24 грудня 1866 р. ті ж компанії за рішенням спеціальної державної конкурсної комісії дістали право на будівництво ще однієї залізниці – Курсько-Київської. Таким чином, вузька група осіб, опосередковано пов'язаних із троном, до 1867 р. стала фактичними власниками та розпорядниками мільйонів баришів, що забезпечувалися будівництвом та експлуатацією залізниць.

Далі вважаємо доцільним процитувати документ, знайдений А. Петровим у Російському державному історичному архіві, у фонді 565 (Департамент Державного казначейства), серед документів про винагороду тих, хто брав участь у підписанні договору про продаж Аляски й був учасником церемонії фактичної передачі російських колоній представникам уряду США. Документ було складено одним зі службовців цього відділу не раніше другої половини 1868 р. Ось його повний зміст. «За поступлені Північно-Американським Штатам російські володіння в Північній Америці надійшло від зазначених Штатів 11 362 481 крб. 94 коп. З числа 11 362 481 крб. 94 коп. витрачено на закупівлю обладнання для залізниць *Курсько-Київської, Рязансько-Козловської, Московсько-Рязанської* та інших 10 972 238 крб. 4 коп. Залишок 390 243 крб. 90 коп.

надійшов готівкою» [13]. Тобто всі кошти, отримані за російські колонії в Північній Америці, надійшли в особисте розпорядження довірених осіб великого князя Костянтина Миколайовича та міністра фінансів М. Рейтерна.

Звідси випливає **висновок**: справжні причини продажу Російської Америки Сполученим Штатам криються не в слабкості Росії, нездатності утримувати свої заокеанські території, а в наявності у неї на той час урядового лобі, яке зуміло проштовхнути шахрайський договір. Те, що до складу зацікавлених у продажу Аляски осіб входив брат царя, говорить про могутність сил, які знехтували інтересами держави заради власної вигоди. В результаті було підірвано геополітичну безпеку Російської імперії, яка в особі Сполучених Штатів отримала не друга, а жорстокого та сильного супротивника.

1. Алексеев А. И. Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки до конца XIX века / А. И. Алексеев. – М., 1982.
2. Аляску продали, сдали в аренду или подарили? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.ru/world/northamerica/usacanada/17-04-2013/1152746-alyaska-0/>.
3. Болховитинов Н. Н. Русско-американские отношения и продажа Аляски, 1834-1867 / Н. Н. Болховитинов. – М.: Наука, 1990.
4. Болховитинов Н. Н. Россия открывает Америку / Н. Н. Болховитинов. – М., 1991.
5. Внешняя политика России XIX - начала XX вв.: Документы российского министерства иностранных дел. – Серия 2: 1815-1830. – Т. 9 (1). – М., 1974-1976.
6. Гринёв А. В. Взаимоотношения Российско-Американской компании и компании Гудзонова залива: проблема англо-русских контактов в Северной Америке (1821-1867 гг.). [Електронний ресурс] / А. В. Гринёв. – Режим доступу: <https://america-xix.org.ru/library/grinev-rac-hbc/>.
7. Ковалевский В. П. Аляска / В. П. Ковалевский. – М., 1952
8. Куропятник Г. П. Россия и США: экономические, культурные и дипломатические связи 1867-1881 / Г. П. Куропятник. – М., 1981.
9. Марков С. Н. Летопись Аляски: к 125-летию основания Русской Америки / С. Н. Марков. – М., 1991.
10. Миронов И. Б. Роковая сделка: как продавали Аляску / И. Б. Миронов. – М.: Алгоритм, 2007.
11. Миронов И. Б. Как продавали Аляску. Всё еще можно вернуть. [Електронний ресурс] / И. Б. Миронов. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5457275663>.
12. Нарочницкий А. Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке / А. Л. Нарочницкий. – М., 1956.
13. Петров А. Ю. Деятельность Российско-Американской Компании накануне продажи Аляски США. 1858-1867 гг. [Електронний ресурс] / А. Ю. Петров. – Режим доступу: <http://america-xix.org.ru/library/etrov-rac-before-sale/>.
14. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.) / А. П. Погребинский. – М., 1954.
15. Постников А. В. Русская Америка в географических описаниях и на картах, 1741-1867 гг. / А. В. Постников. – СПб., 2000.
16. Шевырев А. П. Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы / А. П. Шевырев. – М., 1990.

РЕЗЮМЕ

ПОЧЕМУ РОССИЯ УТРАТИЛА АЛЯСКУ? ВОЗВРАЩЕНИЕ К СТАРОЙ ТЕМЕ В СВЕТЕ НОВЫХ ФАКТОВ И ДОКУМЕНТОВ

Сурнин В. Б. (Ужгород)

В данной статье исследуются исторические обстоятельства продажи в 1867 г. российских владений на Североамериканском континенте. Недавно введенные в научный оборот факты и документы дают автору основания утверждать: настоящие причины «уступки» Аляски Соединенным Штатам Америки кроются не в слабости России, неспособной удерживать свои заокеанские территории, а в наличии у нее в то время прави-

тельственного лобби, сумевшего протолкнуть мошеннический договор. То, что в состав заинтересованных в продаже Аляски лиц входил брат царя, свидетельствует о могуществе сил, пренебрегших интересами государства ради собственной выгоды. В результате была подорвана геополитическая безопасность Российской империи, которая в лице Соединенных Штатов получила не друга, а жестокого и сильного противника.

Ключевые слова: Аляска, Российско-Американская компания, Крымская война, Камчатка, Александр II, великий князь Константин Николаевич, Особый комитет, железнодорожная афера, геополитика.

SUMMARY

WHY DID RUSSIA LOSE ALASKA? RETURNING TO THE OLD TOPIC IN THE LIGHT OF THE NEW FACTS AND DOCUMENTS

V. Surnin (Uzhhorod)

This article explores the historical circumstances of the sale of Russian possessions on the North American continent in 1867. The recently introduced facts and documents authorize the author to state that the real reasons for the «concession» of Alaska to the United States of America lie not in the weakness of Russia, unable to retain its overseas territories, but in possession of a government lobby at that time that managed to push through the fraudulent agreement. The fact that the King's brother was part of the people interested in selling Alaska speaks of the might of forces that have neglected the interests of the state for their own benefit. As a result, the geopolitical security of the Russian Empire was undermined, which in the person of the United States received not a friend, but a cruel and strong opponent.

Keywords: Alaska, Russian-American Company, Crimean War, Kamchatka, Alexander II, Grand Duke Konstantin Nikolayevych, Special Committee, railway scam, geopolitics

УДК 94 (470) «1985/2017»: [316.485.26:316.77]

ПРОЕКТ РОСІЇ: ГІБРИДНІ ВІЙНИ І ТЕХНОЛОГІЇ ЇХ СТВОРЕННЯ

Попович К. В. (Ужгород)

Статтю присвячено вивченню питання про технології створення гібридних війн на пострадянському просторі, їх причин і проявів. На основі джерел автором проаналізовано технології створення інформаційних війн та їх реалізації.

Ключові слова: політична технологія, гібридна війна, інформаційна війна, конфлікт.

Постановка проблеми. На тлі стрімкого розвитку новітніх суспільних і політичних процесів у світі останнім часом все більшого розмаху набуває інформаційний вимір війни. Незважаючи на винайдення нової зброї та засобів ураження, психологічний тиск і залякування починають відігравати чи не найголовнішу роль у воєнному протистоянні. Цьому сприяють багато факторів, серед яких можемо назвати політичну необізнаність, ворожу пропаганду, соціальну незахищеність тощо.

Аналіз останніх досліджень. Тема дослідження є надзвичайно актуальною. Окремі її аспекти розглядаються в працях таких дослідників як Є. Магда [14], Ю. Радковець [17], І. Рущенко [20], А. Савчук [23].

У пропонованому дослідженні маємо на меті проаналізувати технології створення інформаційних війн у контексті гібридної війни та окреслити основні риси гібридних війн на пострадянському просторі, що велися й ведуться за участю Російської Федерації.

Виклад нового матеріалу. В умовах глобалізації та інформаційно-технологічної революції арсенал зброї фізичного знищення противника доповнюється технологіями його символічного знищення, спрямованими на духовні, ціннісно-мотиваційні сфери діяльності людей. У конфліктах нового типу інтенсивні збройні бої відбуваються все рідше, вони вже не відіграють ролі вирішального інструменту досягнення цілей протистояння. Території захоплюються переважно політичними засобами, в першу чергу – через встановлення контролю населення. При цьому в якості типового методу впливу використовується пропаганда, а методу контролю захоплених територій – переміщення населення, зокрема примусове видалення тих, хто має інші погляди чи іншу ідентичність. Такими є основні ознаки сучасної так званої «гібридної» війни.

Термін «гібридна війна» використовують також для опису атак із застосуванням ядерної, біологічної та хімічної зброї, саморобних вибухових пристроїв. Чи не основною складовою гібридної